

ҚАДИМГИ ФАРҒОНАНИНГ ХИТОЙ МАНБАЛАРИДА ЁРИТИЛИШИ

Ўрмонов Улуғбек

Фарғона давлат университети тадқиқотчиси

ARTICLE INFO.

Калит сўзлар:

Фарғон, Дайюан, Хитой манбалар, Буюк ипак йўли, “Ханьшу”, Чжан Цян, “Ханнома”.

Аннотация

Қадимги Фарғонанинг бу давр тарихи ҳақида хитой манбалари алоҳида аҳамиятга эгадир. Қадимги Фарғонанинг ана шу давр тарихида, Хитой манбаларига кўра, Давон давлати бўлган.

Қадимги тарихни ўрганишда юнон, форсий, туркий ёзма манбалар билан бир қаторда Хитой манбаларининг тутган ўрни ҳам алоҳида диққатга сазовордир. Гарчанд, Хитой манбалари милoddан илгари ёзила бошлаган бўлсада, 5000 йиллик тарихни ўзида мужассамлаштирган. Бу манбалар йилларнинг аниқ кўрсатилиши, воқеаларнинг тадрижий ҳолда ёзилиши билан бошқа манбалардан устунликка эга. Шунингдек, мазкур манбаларда Хитой билан қўшни мамлакатимиз ва халқлар билан бўлган алоқалар натижасида Туркистон ва унинг халқлари тарихига оид бой маълумотлар ёзилган. Фарғона–Хитой муносабатларига доир маълумотлар ана шулар жумласидандир.

<http://www.gospodarkainnowacje.pl/> © 2022 LWAB.

Таъкидлаш лозимки, Фарғона водийсининг қадимги тарихи ҳақида гап кетганда, одатда, унинг милoddан аввалги VII-VI асрлардан то милодий эранинг V асригача қадар бўлган давр тарихини кўз ўнгимизга келтирамиз. Чунки ундан аввалги давр қадимги Фарғона тарихида феодал давр тарихи бошланади. Фарғонанинг қадимги давр тарихи кулдорлик даврига тўғри келади. Аммо бугунги кунда қадимги Фарғона ҳақидаги археологик ва тарихий манбалар бу заминда кулдорлик тузуми қандай даражада бўлганлиги ҳақида фикр юритишга етарли маълумот бермайди. Бу давр тарихида ижтимоий-сиёсий ҳаётда эркин жамоа хўжалиги жамият ривожига асосий қатламни ташкил этарди.

Хитой манбаларида милoddан аввалги II асрда Фарғона, Дайюан (Давон) деб номланиб, Даюан давлати (Фарғона мамлақати), яъни Фарғона давлати деб тилга олинади. Хитой манбаларидаги “Даван” атамаси рус ва ўзбек адабиётида “Фарғона” деб берилган. Даван қадимда “Дайюан” деб талаффуз этилган. “Дайюан” атамаси “Катта бўстонлик” деган маънода бўлиб, Фарғона водийсига нисбатан ишлатилган. Илгари Фарғона суғд ёзувларида “Парғона” шаклида ёзилган бўлиб, форс тилида тоғ оралиғидаги водий, атрофи берк сойлик деган маънони англатган. Бу Хитой манбаларида Фарғонанинг “Дайюан” деб номланишига мос келади.

Хитой манбаларида милoddан аввалги II асрда Фарғона водийсида хонлик бўлганлиги тилга

олинади. У “Дайюан гуо” деб ёзилган.

Қадимги Фарғона давлатига оид маълумотлар асосан машҳур “24 тарих”нинг (24 тарих – милoddан аввалги II асрдан бошлаб ёзилиб келинган Хитой сулоларининг тарихи. Унда милoddан аввалги 3000 йилликдан то милодий 1644 йилгача бўлган воқеалар баён этилган.), 1-2 жилди “Шижи” (“тарихий хотиралар”) ва “Хам шу” (“Хон сулоласининг тарихи” ёки “Ханнома”) да берилади. Бу икки асарнинг Хитой тилидан бошқа тилларга тўла таржимаси мавжуд эмас.

“Тархий хотиралар” 130 бобдан иборат бўлиб, унинг “асосий қисми”, яъни 12 боби дастлаб Эдуард Шаван (1865-1919) томонидан тўла таржима қилинган. Р.В.Вяткан “Тарихий хотиралар” нинг рус тилида 8 жилдли изоҳли таржимасини тайёрлашни режалаган бўлса-да, 5-6 жилдини нашр эттириб, оламдан ўтади. Натижада асарнинг Марказий Осиёга тегишли қисми таржима қилинмай қолди.

Таъкидлаш жоизки, қадимда Фарғона ўзининг узумчилиги ҳамда учкур-самовий тулпор отлари билан бутун Шарққа машҳур бўлган. Хитой манбаларнинг хабар қилишича, Хитой императори бир жуфт Фарғона тулпори учун бутун Синцзян вилоятини беришга рози бўлган экан.

Милодий эрадан аввалги II асрдан бошлаб, яъни , Чжан Цян саёхатидан кейин Хитой манбаларида Фарғона ҳақида қизиқарли хабарлар учрай бошлайди. Масалан, тарихий йилнома ҳисобланган “Шицзи” милодий эрадан аввалги 138 йилдан 90 йилгача бўлган воқеликларни ўз ичига олади. “Шицзи” нинг муаллифи Сима Цяннинг ёзишича Фарғонада 70 га яқин катта ва кичик шаҳарлар бўлган. Лекин, у фақат иккита пойтахт шаҳарларнинг номини тилга олади холос. Шу билан бирга “Шицзи”да Фарғона давлати ҳамда унинг подшоси Мугуа ҳақида ҳам маълумотлар бор. Чжан Цяннинг маслаҳатига суяниб Хитой императори дипломатик йўл билан Фарғонанинг самовий тулпорларини қўлга киритмоқ ниятида, қимматбаҳо совғалар билан Фарғонага элчи юборади. Хитой элчиси Фарғона подшоси Мугуани буйруғи билан қўлга олиниб, ўлдирилади. Шундан сўнг, Хитой императори куч ишлатиб ўз мақсадига эришиши учун саркарда Ли Гуан-ли бошчилигида икки марта Фарғонага қўшин юборади.

Биринчи юриш мағлубиятга учрагач, иккинчи маротаба махсус тайёргарликдан сўнг, Ли Гуан-ли катта қўшин билан Фарғонага бориб, пойтахт шаҳар Эршини қамал қилади. Қирқ кунлик қамалдан сўнг, ички шағарда бекиниб ётган Оқсоқоллар Кенгаши ўзаро келишиб, ўз ҳуқумдори Мугуани Хитой элчисининг ўлимида айблаб, уни тахтдан четлаб, ўлимга маҳкум этади. Бу билан улар ҳамма айбни Мугуага юклаб, Хитойликларга тинчлик сулҳини таклиф этади. Бу таклиф Ли Гуанли томонидан қабул қилинди. Сулҳга биноан хитойликлар Фарғонанинг самовий отларидан олиб, ўз юртларига қайтадилар. Юқорида келтирилган “Шицзи”нинг Кабарлари милодий эрадан аввалги II-I асрни бошларида Фарғонада подшо яккаю-ягона ҳуқумдор бўлмаганлиги ва унинг ҳаракатлари Оқсоқоллар кенгаши томонидан назорат қилиниб туриши ҳақида гувоҳлик беради. Бундай сиёсий ҳаёт баъзи-бир ўзгаришлар билан араблар истилосигача давом этади.

Иккинчи тарихий манба “Ханьшу” ҳисобланиб, у милодий эрадан аввалги 138 йилдан то милодий эранинг 23 йилигача бўлган воқеаларни ўз ичига олади. Унинг муаллифи Бан Гу “Шицзи”даги маълумотлардан тўлиқ фойдаланиб, янги воқеяликлар билан бойитади. Жумладан, Бан Гу қуйидагича ёзади: бу даврда Давон (Фарғона) давлатининг подшоси Гуйшань (Гуйшуань) шаҳрида ўтирган; аҳолиси 300000 кишидан иборат бўлиб, 60000 оилани ташкил қилган, армияси эса 60000 аскардан ташкил топган.

“Шицзи”дан фарқли ўлароқ Фарғонанинг пойтахти Эрши эмас, балки Гуйшуань шаҳри деб, армия сони эса кўчманчи давлатларга ўхшаб оила сонига тенг қилиб кўрсатилган.

Бу ерда шуни айтиш лозимки, айрим мутахасислар Фарғона (Даван) давлатининг соҳиблари кўчманчи қабилалардан бўлган, -деган фикри олға сурган эдилар.

Фарғонанинг сиёсий ҳаётидаги бу ўзгариш, милодий эрдан аввалги I асрни 90 йилдан милодий эранинг биринчи асрини 23 йилигача бўлган давр ичида юз берган бўлса керак. Шу даврда Фарғонанинг бош пойтахти Эрши Гуйшуань деб номланган бўлиши мумкин. Демак, айтиш мумкинки, маълум бир вақтда Юечжи (Гуйшуань-Кушан) қабилаларига оид гуруҳ Фарғона давлати тепасига келган. Бунга жавобан бош пойтахт шаҳар (Эрши) Гуйшуань деб номланган.

Милоднинг I асрларига келиб Фарғона водийсининг дарё ва сой хавзаларидан энг унумдор ерлар тўлиқ ўзлаштирилади, яъни, деҳқончилик кенг ривожланади. Шу билан бирга халқаро савдо алоқаларининг кенгайиши кўп тармоқли хунармандчиликнинг жадал ривожланиши, кончиликнинг тезкорлик билан ўсиши шаҳар маданиятини ҳар томонлама барқ уриб, гуллаб-яшнашига олиб келди. Натижада, шаҳар маданияти ва турмуш тарзи жамиятнинг асосий мезонига айланади. Бу даврда шаҳар атрофига эмас, балки узоқ қишлоқлар ҳам шаҳарга тақлид қилиб яшай бошлайди.

Шунинг учун ҳам Хитой манбаларида катта қишлоқлар ҳам шаҳар деб тилга олинади. Ахсикент каби пойтахт шаҳарлар эса ҳар томонлама ривожланади. Айниқса милоднинг V-VII асрларида шаҳарда уй-жой қурилишига катта аҳамият берилади. Уйлар беш-олти хонали қилиб қурилган. Хона деворлари жуда силлиқ қилиб сувалган, баъзи уйларда сувоқ устидан рангли бўёқлар берилган. Ҳар бир хонадонда алоҳида ётоқхона, омборхона, ошхона, бир хилларида тоза сув кудуғи ҳам бор. Ётоқхоналарда девор бўйлаб кенг суфа, ерда эса сандалга ўхшаш иситгич ўчоқлар мавжуд. Бу даврга келиб қитъалараро йўл Ўзбекистон, жумладан Фарғона халқлари ҳаётида жуда муҳим роль ўйнай бошлайди. Айниқса, VI-VII асрларга келиб суғд-турк савдогарлари Шарқда Хитой орқали Корея ва Япониягача, арбда Ўрта ер денгизи бўйи давлатларигача, Жанубда Ҳиндистон ва Цейлонгача бориб, савдо-сотик ишлари билан шуғулланганлар. Бу эса Ўзбекистоннинг қадимги вилоятлари ҳисобланган Шош-Илок (Тошкент), Фарғона (Фарғона водийси), Уструшона (Сирдарё-Жиззах) ва Суғдни (Самарқанд, Қашқадарё, Навоий, Бухоро) иқтисодий баркамолликка, уларда яшаган халқлар турмуш тарзининг яшиланишига олиб келади. Бу борада Ахсикент ва Самарқанд сингари йирик шаҳарлар катта роль ўйнаган.

Буюк ипак йўли орқали хилма-хил товарлар, жумладан ипак матолар, қимматбаҳо тошлар, олтин ва кумуш буюмлар, дори-дармонлар ва ранг-баранг бўёқлар, самовий тулпорлар, ажойиб қушлар, жаннатий мевалар ва ҳар-хил ичимликлар ташилган. Афсоналарга бой бу йўл бўйлаб талантли мусикачилар, актёрлар, рассомлар, қўли гул усталар ва дин тарғиботчилари саёҳат қилганлар.

Ёзма манбаларнинг берган хабарларга қараганда, Хитой императори саройида Тошкент ва Самарқанддан борган санъат усталари доимий чиқишлар қилиб турган. Хитой императорлари Фарғонанинг самовий тулпорларида сайр қилишни ҳамда саф тортиб турган ҳарбий қўшинлари олдида пайдо бўлишни яхши курган. Ўрта Осиё подшолари эса Хитой ипак матоларидан тикилган либосларни яхши кўриб кийишган. Тили ва диний эътиқодлари ҳар хил бўлишига қарамай, Ўрта Осиё жумладан Фарғона халқлари ёнма-ён, тенг-тотув ҳаёт кечирганлар. Бу албатта ўз навбатида иқтисодий юксалишига олиб келган. Муғ тоғидан топилаган молиявий ва хўжалик ҳужжатлари яққол мисол бўла олади. Бу борада суғд тилида ёзилган ҳужжатлар диққатга сазовордир. Бу ҳужжатларда суғд қизи Дугдонача турк йигити Уттегинга турмушга чиқиши акс эттирилган. Бу келишув қоғози тинчлик ва иттифоқ асосида ёзилган бўлиб, агарда уларнинг турмуши келажакда бузулса, йигит қизни ҳеч қандай камситмаган ҳолда ўз ота-онасига қайтариб бериши шарт бўлган.

Шуни таъкидлаш лозимки, Хитой манбаларидаги маълумотлар ўзбек адабиётида асосан рус тилидаги таржималаридан олинган. Айтиш мумкинки, қадимги Фарғона ҳақида Хитой манбаларида маълумотлар кўп ва улар жуда ҳам қимматлидир.

Қадимги Фарғона-Хитой муносабатларига келсак, бу муносабатлар қачондан буён бошланганлиги ҳақида маълумотлар ҳозиргача маълум эмас. Лекин, бу муносабатлар жуда қадимдан бошланган бўлиши керак. Сабаби, тадқиқотчилар милоддан аввалги IV-III минг йилликларда чўл ва дашт атрофида вужудга келган маданият Ўрта Осиё, Қозоғистон ва Шимолий Хитойда умумий бирликка эга эканлиги айтилади. Демак, 5-6 минг йиллар илгари умумий маданиятга эга бўлган халқларнинг ўзаро муносабатларида Фарғоналикларнинг иштирок этиши муқаррардир. Чунки, Хитой манбаларида Ўрта Осиёликлар, жумладан, Фарғоналикларнинг милоддан аввалги II асрда жуда моҳир савдогар, молнинг нархи устида бири-бирига гап бермасдан тортишадиганлиги айтилган. Шунинг учун фарғоналиклар қадимги савдогарлик билан шуғулланганлиги сабабли Хитойга бориб савдо-сотик ишларини олиб борганлар деб айтса бўлади. Яъни, бу Фарғона-Хитой муносабатларининг қадимдан бошланганлигига асосдир. Фарғоналиклар Хитойга, хусусан, Хитойнинг шимолий ўлкаларига бориб келганликлари учун милоддан аввалги II асрда мазкур жойга оид маълумотга эга бўлганлар. Лекин, бу маълумотлар бизгача етиб келмагани сабабли биз фақат хитойликларнинг берган маълумотлари асосида ўша даврни тасаввур эта оламиз.

Хитойликлар эса Фарғона ҳақида милоддан аввалги II асрда Хитой элчиси Жанг Чян (милоддан аввалги 114 й.) сайёҳатидан сўнг тўла маълумотга эга бўлади. Хитой манбаларида Фарғона давлати ҳақида дастлабки маълумот “24 тарих” асарининг биринчи жилди Си Мачяннинг “Тарихий хотиралар (“Шилжи”) идан Жанг Чяннинг Хитой ҳоқонига берган ахборотидан олинган. Жанг Чян, “фарғона Хан (сулоласи)дан ўн минг ли” олисда бўлиб, хунларнинг ғарбига тўғри келади.

Хитой манбалардан “Ханнома” да: “Фарғона давлати маркази Гуйшан, бу жойдан Чан анга 12550 ли, аҳолисининг 60 минг оила, 300 минг киши, лашкарликка ярайди 60 минг нафар... Фарғона давлатининг ери, иклими, бойлиги, урф-одатлари Улуғ юэжилар билан ўхшаш. Фарғонадан узум шароби чиқади. Бойлари 10 минг кубдан кўп миқдорда шароб сақлайди. Бу шароблар бир неча ўн йил турса-да бузулмайди. Фарғоналиклар шароб-хумор бўлади. Отлари беда ейди”, деб ёзилган.

Қадимги Фарғонада асл зотли отларнинг бўлганлиги ҳақидаги маълумот хитой манбаларини ўрганувчиларини кўпдан бери қизиқтириб келган масалаларидан биридир. Хитой манбаларида Фарғона отлари қадди-қомати келишган, чиройли ва чақир бўлганлигидан “Тулпор от” деб улуғланади.

Афсонавий маълумотларга кўра, орзуга етиш иштиёқида Хитой ҳоқони Уди фол ҳам очирганмиш. Фолчи “Хосиятли отлар қуёш ботиш томонидан чиқади” деб кўрсатилганмиш.

Уди машҳур Фарғона отларини қўлга киритиши, хоқоннинг шухратини ошириб, “Дунё ҳуқумдори”, “Тангрининг ўғли” деб тан олиншига ёрдамлашди деган орзу-хавасга берилади. Уди армонига етиш ниятида кўп ҳаракат қилади ва охирида Фарғонанинг зодли отларига эга ҳам бўлади. Аммо, у ўйлагандай Ғарб мамлакатларини бўйсундириб, уларнинг ёрдамида асосий ғаними Хун хоқонлигини йўқ қилиш нияти амалга ошмай қолади. Натижада у кўзлаган “Дунё ҳуқумдори” бўлиш мақсадида самовий оламдан ўтади. Хунлар эса яна хитойликларнинг ашаддий душмани бўлиб сақланиб қолади. Мазкур масала Фарғона-Хитой муносабатларини ўрганишда муҳим омил ҳисобланади.

Сабаби Хун хоқонлиги Хитойда Марказлашган кучли бир давлат вужудга келишига қарши турадиган Осиёдаги бирдан бир қудратли мамлакат эди. Улар милоддан аввалги III асрда ташқи ва ички шароитларнинг пишиб етилиши билан ботир тангри-кутнинг (милоддан аввалги 209-174 йил) раҳбарлигида кучли бир давлат бўлиб бирлашган. Айнан ўша пайтда Хитойда теппасига чиққан Хан сулоласи ҳуқумдори Гавдининг (эр. Авв. 206-195 й.) хунлар тазйиқига тушиб қолиши хафи туғилади. Хан сулоласининг ҳақони ўз мустақиллигини сақлаб қолиши мақсадида

хунларга қарши катта қўшин билан хунларнинг сараланган 400 минг кишилик қўшининг куршовига тушиб қолади. 7 кундан сўнг озиқ-овқатдан қийналиб, тор-мор бўлиш арафасида турган бир пайтда ҳарбий қўмондоннинг ишлатган ҳарбий хийласи оқибатида куршовдан қутилиб чиқиб кетади. Лекин, хунлардан мағлуб бўлганлигини тан олишга мажбур бўлади.

Хунлар мазкур ғалабадан кейин ўзларининг асл маконлари бўлган Ўрдус яйловини қайтариб олиб, Хитойга нисбатан яна ҳам кучли хавф сола бошлайди. Хитойликлар бўлса иложсизликдан Хун-Хитой муносабатида анъанага айланган эски ўзларининг асл маконлари бўлган Ўрдус яйловини қайтариб олиб Хитойликлар бўлса иложсизликдан Хун-Хитой муносабатида анъанага айланган эски удум бўйича хунларга хирож тўлаб қиз бериб қудалашади. Хунлар эса Хитойнинг ички ишларига аралашмасдан ўзаро савдо муносабатларини ривожлантириб уларнинг хотиржам ҳаёт кечиришларига имкон яратиб беради.

Хитой ҳокони эрадан аввалги 133 йил хунларга қарши катта қўшин бошлаб жанг қилишдан аввал уларни алдаб, асосий бир бўлагини Хитойни ичкари қисмига киритиб олиб, қуршаб йўқ қилишни режалаштиради. Аммо хунларнинг сезгирлиги туфайли мазкур режа фош бўлади. Хунлар тезлик билан чекиниб чиқиб кетиб, қуршовда қолиш ҳафидан қутилиб қолади. Лекин Хун-Хитой тинчлик аҳдномаси бузулади. Натижада кўпга чўзилган икки мамлакат ўртасидаги жангу-жадаллар бошланиб кетади.

Хан сулоласининг ҳуқумдори Уди милoddан аввалги 127-119 йиллари хунларга қарши катта қўшин билан юриш қилиб, уларга оғир талофат етказди. Натижада хунлар қарамлигидан қутулиб, ҳужум қилиш мавқеини эгалайди. Хунларнинг енгилишига сабаб, табиий офатлар оқибатида улар ичида иқтисодий қийинчиликлар юз берганлиги бўлди. Унинг устига Хун хонлари тез-тез қазо қилганлигидан ҳоқонлик тахтини талашиш ҳолатлари ҳам вужудга келиб, бирлик иттифоқ йўқолган пайт эди. Зеро, хунларнинг кучли қўшин тўплаб, хитойларга қарши туриш имконияти бўлмаган. Улар уруш қилиш ўрнига мудофаа қилиб, ўз-кучларини сақлаб қолишга ҳаракат қилади. Ўзаро низоларнинг келиб чиқиши оқибатида тўда-тўда хун қўшинлари хитойликларга таслим бўлган.

Шуни айтиш керакки, хунлар аслида хитойликлар билан тинч-тотув яшаб, савдо-сотик қилишидан манфаатдор бўлганликларидан босқинчилик уруши тарафдори эмаслигини билиб олиш қийин эмас. Улар Хитойни маълум даражада хирож тўлаб туришга мажбур қилиб, қарам мамлакат сифатида муносабат қилган. Аммо, Хитой давлатининг ички ишларига аралашмаслик сиёсатида бўлган. Хитойнинг хунларга қарамлиги эса уларнинг ички томондан бирлашишига сабаб бўлганлигидан ўзаро уруш-жанжанлар камайган. Бу албатта, Хитой иқтисодиётининг ривожланишига имконият яратиб берган.

Адабиётлар

1. Асқаров А. Ўзбекистон тарихи. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1994, 171 бет.
2. Абдухолик Абдурасул ўғли. Қадимги Фарғона тарихидан Тошкент, “Фан”, 2002, 4-бет.
3. Абдухолик Абдурасул ўғли. Қадимги Фарғона тарихидан Тошкент, “Фан”, 2002, 4-бет.
4. Анорбоев А. Ўзбек давлатчилиги тарихида қадимги Фарғона ва Ахсикент. Самарқанд, 2001, 4-бет.
5. Анорбоев А. Ўзбек давлатчилиги тарихида қадимги Фарғона ва Ахсикент. Самарқанд, 2001, 7-бет
6. Анорбоев А. А. О раннем городе Ферганы. / Ош и Фергана в исторической перспективе. Вып. 3. Бишкек, 2000, стр. 71.
7. Анорбоев А. Фергана в Китайских источниках (некоторые критические заметки). Фарғона водийси тарихининг долзарб муаммолари. Фарғона, 2000, 1-жилд, 206-209 бетлар.

8. Абдухамид Абдурасул ўғли. Қадимги фарғона тарихидан. Тошкент, 2002, “Фан нашриёти, 7-8 бетлар.
9. Ли-қадимда тахминан 0,5 км. Бўлиб, ҳозир 576 метр деб қабул қилинган
10. Абдухолик Абдурасул ўғли. Қадимги Фарғона тарихидан. –Т. : 2002, -Б. 10-11.
11. Абдухолик Абдурасул ўғли. Қадимги Фарғона тарихидан. –Т. : 2002, -Б. 16.